

Tapani Kärkkäinen

Uniwersytet Helsiński

Wielki Zapomniany – o recepcji Witolda Gombrowicza w Finlandii

W swoim artykule prezentuję recepcję Witolda Gombrowicza w Finlandii, głównie na podstawie tekstów w dzienniku „Helsingin Sanomat”. Pierwsze wzmianki o Gombrowiczu pojawiły się na jego łamach w połowie lat 60. Od tego czasu przez niecałą dekadę Gombrowicz był obecny w Finlandii głównie jako dramaturg. Jego sztuki wystawiono z wielkim sukcesem na scenach największych teatrów fińskich. Wydaje się, że później Gombrowicz popadł w zapomnienie. Od tamtego czasu jego teksty obecne są w fińskiej kulturze sporadycznie. Z prozy Gombrowicza wydano tylko *Pornografię*.

Słowa kluczowe: Gombrowicz, recepcja, Finlandia, „Helsingin Sanomat”, *Ślub*, *Operetka*, *Iwona, księżniczka Burgunda*, *Pornografia*, *Dziennik*

Tapani Kärkkäinen: filolog słowiański, studiował na Uniwersytecie Helsińskim, Uniwersytecie Jagiellońskim i Uniwersytecie Warszawskim. Tłumaczy literaturę polską na fiński, w dorobku ma utwory m.in. Ryszarda Kapuścińskiego, Hanny Krall, Brunona Schulza, Olgi Tokarczuk, Stanisława Ignacego Witkiewicza, Michała Witkowskiego, Andrzeja Sapkowskiego, Sławomira Mrożka, ale jeszcze nie tłumaczył Witolda Gombrowicza. E-mail: tapani.karkkainen@saunalahti.fi

Wstęp

W swoim artykule prezentuję zarys recepcji Witolda Gombrowicza w Finlandii, głównie na podstawie tekstów w „Helsingin Sanomat”, największym dzienniku fińskim. Od połowy lat 60. przez niecałą dekadę Gombrowicz był obecny w Finlandii głównie jako dramaturg. Jego sztuki wystawiono z wielkim sukcesem na scenach największych teatrów helsińskich. Później Gombrowicz popadł w prawie zupełne zapomnienie.

Na wiosnę tego roku pisarz nagle pojawił się znowu, po długiej przerwie, na stronach „Helsingin Sanomat”, gdy redakcja kulturalna prosiła grupę tłumaczy o sporządzenie listy książek, które koniecznie trzeba przetłumaczyć na fiński. Znani i wielokrotnie nagrodzeni tłumacze z

francuskiego, Anu Partanen i Ville Keynäs, wymienili *Ferdydurke* Gombrowicza jako „jeden z najważniejszych utworów polskiego pisarza”, przypominając, że: „[*Ferdydurke*] należy do grupy książek »trudnych do tłumaczenia«, ale tłumaczono go też na inne języki (Rantanen, 2019)¹.

W końcu swego artykułu spróbuję przeanalizować powody tego, że Gombrowicz jako prozaik jeszcze nie przebił się w Finlandii oraz odpowiedzieć na pytanie, dlaczego jego dramaty są obecnie rzadko wystawiane na fińskich scenach.

Początki obecności Gombrowicza w Finlandii

Pierwsze wzmianki o Gombrowiczu pojawiły się na łamach fińskiej prasy, w tym również „Helsingin Sanomat”, w połowie lat 60. Od razu zwracano uwagę na jego sztuki teatralne.

Polska sztuka i kultura czasu „odwilży” były od końca lat 50. dosyć mocno obecne w fińskim obiegu kulturowym. Książki Jerzego Andrzejewskiego, Leopolda Tyrmanda, Marka Hłaski, Brunona Schulza i Sławomira Mrożka tłumaczono na fiński już na początku lat 60. (często jednak z niemieckiego) (Czapláros, Trzecińska-Mejor, 1981), w kinach wyświetlano filmy m.in. Andrzeja Wajdy (Tuuli, 1991). Na rynku pojawiło się nowe pokolenie tłumaczy z polskiego, między nimi Åke Lahtinen i Taisto Tolvanen (*alias* Taisto Veikko lub Toivo Toivas). Tolvanen pracował w fińskim Ministerstwie Spraw Zagranicznych i dlatego używał pseudonimów, kiedy tłumaczył polskich dysydentów (Paloposki, 2011).

Jednym z pierwszych przeglądów współczesnego teatru polskiego w „Helsingin Sanomat” był artykuł napisany w lutym 1966 r. przez Thomasa Henriksona. Skupiał się on w swoim tekście na dwóch jego zdaniem najciekawszych prądach, „głównych liniach” rozwoju teatru polskiego: na Jerzym Grotowskim i Gombrowiczu. Po krótkich wzmiankach o *Ferdydurke* i *Pornografii* Henrikson konstatawał: „Najwyraźniej jednak [Gombrowicz] jest najbardziej interesujący jako dramaturg: to w sztukach w najczystszej postaci uwidacznia się jego stosunek do człowieka” (Henrikson, 1966). Dowiadujemy się też, że wystawienie *Yvonne, księżniczki Burgunda*² przez Alfa Sjöberga w sztokholmskim teatrze Dramaten było wielkim sukcesem. Henrikson zauważa:

¹ Wszystkie cytaty z języka fińskiego w moim tłumaczeniu – T. K.

² Taki zapis tytułu przyjął się początkowo w Finlandii, dopiero w l. 70. pojawiła się w forma *Iwona, księżniczka Burgunda* – T. K.

Dotychczas napisał dwa dramaty: *Yvonne, księżniczkę Burgunda* i *Ślub*. Ich charakter można by określić, dajmy na to, jako „metafizykę sytuacji”. Postaci są w istocie pozbawione charakteru, a ich działania determinuje każdorazowo zastana sytuacja. Człowiek z chwili na chwilę reaguje na oczekiwania otoczenia, ono również dyktuje mu sposób działania. Osoba, którą inni traktują jak głupca, głupcem się też staje. Absurdalna jest sytuacja, a nie człowiek. Pogląd to oczywiście nienowoty i zresztą świetnie współgrający z wielką debatą o tożsamości, która ciągnie się przez całe czasy powojenne, w nie mniejszym stopniu z racji swoich powiązań z filozofią egzystencjalizmu (tamże).

Do *Yvonne* i *Ślubu* Henrikson miał jednak dość krytyczny stosunek:

Do bezwarunkowej akceptacji nie ma jednak powodów. Według mnie znaczenie Gombrowicza sprowadza się nade wszystko do kwestii technicznych. Należałoby postawić sobie pytanie, do czego w sumie dałoby się wykorzystać ów ‘sytuacyjny’ pogląd Gombrowicza. W *Yvonne*... uwidacznia się niejaki dążenie do tego, aby uczynić z dramatu zawieszoną w próżni karuzelę fars; ma się wrażenie, że w owej próżni, której wyrazem jest milczenie Iwony, cała sztuka za chwilę runie. Spójność zapewnia jej jedynie żwawość rozwoju wydarzeń, ich siła odśrodkowa. Na myśl przychodzi wirująca beczka w wesołym miasteczku, w której ludzie siedzą przyklejeni do ścian jak muchy. Nawet jeśli pozwala to osiągnąć niesamowite efekty dramatyczne, sens dramatu pozostaje niejako sprawą otwartą. Czyżby Gombrowicz był Scribe’em naszych czasów? (tamże)

O obecności Gombrowicza na scenach europejskich

Krytyczka „Helsingin Sanomat”, Ritva Laatto, nieco wcześniej niż Henrikson pojechała do Sztokholmu zobaczyć *Yvonne*... Pisała: „Dramat powstał w latach 30-tych, ale nie wiem, czy można twierdzić, jakoby wyprzedził swoje czasy. Powiedziałabym raczej, że teatr eksperymentalny wlecze się w ogonie i dlatego pewnie uważa, że Gombrowicza warto wystawiać” (Laatto, 1966).

Latem tego samego roku „Helsingin Sanomat” streścił wywiad z Gombrowiczem zrobiony przez Daniela Albellego i opublikowany przez „Figaro Littéraire”. Na początku swego tekstu autor streszczenia charakteryzuje Gombrowicza jako „jedno z najważniejszych nazwisk w europejskich kręgach literackich ostatnich lat”. Píše, że „*Ferdydurke*, wczesny utwór Gombrowicza z 1935 roku

[sic! – red.], został podniesiony do rangi jednego z najważniejszych literackich osiągnięć swej dekady obok *Mdłości Sartre'a*” (Kangasluoma, 1966).

Wówczas fińscy krytycy śledzili dość uważnie to, co się wystawiało na scenach zagranicznych, zwłaszcza w Sztokholmie i Berlinie. W styczniu 1968 roku ukazała się recenzja autorstwa Haidi Hahm-Blåfield, dotycząca *Ślubu* reżyserowanego przez Ernsta Schrödera w berlińskim Teatrze Schillera:

Zdumiewająco aktualny, posępny i zagadkowy dramat oniryczny Gombrowicza stanowi dla wielu miłośników teatru przeżycie niezapomniane. Przywodzi na myśl uwagę o sztuce wypowiedzianą przez Gombrowicza w innych okolicznościach: ”Jej jasność jest jasnością nocy, nie dnia” (Hahm-Blåfield, 1968).

***Ślub* w Teatrze Miejskim: „Gombrowicz – arystokratyczny konserwatysta”**

Helsiński Teatr Miejski (Helsingin Kaupunginteatteri) zorganizował na wiosnę 1968 roku na swojej Małej Scenie „polską serię” („Helsingin Sanomat”, 1968). Serię otworzył „słynny *Ślub* Witolda Gombrowicza” oraz kontynuowała wizyta „warszawskiego Teatru Ludowego ze swoimi dwoma przedstawieniami”. Reżyserem *Ślubu* był Sakari Puurunen, scenografem Leo Lehto. Dramat tłumaczył z polskiego na fiński Lahtinen. Premiera odbyła się 15 maja 1968 roku, a widzów, którzy obejrzeli przedstawienie, było w sumie ponad 7 400 (Helsingin Kaupunginteatteri, esitysluettelo).

Kilka dni przed premierą redaktor Leila Arpiainen zrobiła wywiad z Puurunenem dla „Helsingin Sanomat”. Arpiainen pisze, że helsińska premiera będzie dopiero czwartą na świecie po Paryżu, Sztokholmie i Berlinie. Wywiad otwiera fragment z *Dziennika* Gombrowicza, prawdopodobnie w tłumaczeniu samego Puurunena (z francuskiego lub niemieckiego?). „Ten fragment – pisze Arpiainen – dał fińskim realizatorom *Ślubu* kilka kluczy do zagadki dramatycznej”. Dowiemy się, że Puurunen zaproponował aktorom jako wskazówkę fragment wiersza modernistycznego poety fińskiego Aaro Hellaakoskiego. Wiersz został napisany trochę później niż dramat Gombrowicza, ale jest on według Puurunena „wariacją na ten sam temat: nikt nie pasuje nikomu, wszyscy tańczą samotnie” (Arpiainen, 1968).

Ślub recenzowała dla „Helsingin Sanomat” Sole (Solveig) Uexküll, wiodąca krytyczka teatralna swego czasu (Eklund, Niemi, Savutie, Suur-Kujala, 1984). Pisze ona:

Nie widziałam trzech poprzednich wystawień *Ślubu* (Paryż, Sztokholm, Berlin), lecz na podstawie znanych mi opisów mogę stwierdzić, że Sakari Puurunen zdołał wyjątkowo efektywnie określić własne założenia interpretacyjne i zrealizować je w podziwu godny sposób, dając nam czystą, spójną całość. (...) Powstał spektakl, który stanowi rzadkie u nas zjawisko: wizualnie spójną, ekspresyjną całość. Mniej to ważne, że objaśniając, zagęszczając i upraszczając Gombrowicza, sztuka ukazuje tylko fragmenty jego ciągów myślowych. Ważniejsze, że przekazuje nam jakąś istotną ich część wprost: w formie teatru tworzącego mocną, artystyczną esencję. To jakby przysługa wyświadczona dramaturgowi Gombrowiczowi, która moim zdaniem – i piszę to z całym szacunkiem – doskonale pokazuje go również jako myśliciela! (Uexküll, 1968).

Uexküll porównuje Mrożka, którego dramaty były często wystawiane na fińskich scenach (Czapláros, Trzcíńska-Mejor 1981, s. 54-58), i Gombrowicza:

„Przy ciągle aktualnym Mrożku, który stymuluje widza do intelektualnego uczestnictwa, trzeba przyznać, że Gombrowicz wydaje się arystokratycznym konserwatystą, którego myśl krąży w intelektualnej izolacji. Ale jest on absolutnie wartym poznania poetą scenicznych możliwości (Uexküll, 1968).

Rok później, zaraz po śmierci Gombrowicza, ukazała się po fińsku *Pornografia* w tłumaczeniu Åke Lahtinena (Gombrowicz, 1969). „Hymn ku czci wyobraźni, absurdalnego świata, wszechzbawiającej młodości” – tak reklamował wydawca książkę w „Helsingin Sanomat”, ale – co ciekawe – recenzji powieści nigdy nie opublikowano w tej gazecie („Pornografiaa”, 1969). Do naszych czasów *Pornografia* pozostaje jedynym tłumaczonym na fiński utworem prozaicznym Gombrowicza, poza małymi fragmentami *Dziennika*, o których będzie mowa później.

Wiadomość o śmierci Gombrowicza „Helsingin Sanomat” odnotowuje tekstem w kolumnie „Odeszli” („Helsingin Sanomat”, 1969). W styczniu 1970 roku gazeta w artykule „Teatterissa tapahtuu” („Dzieje się w teatrze”) informuje, że w paryskim Théâtre National Populaire odbywają się próby *Operetki* Gombrowicza („Helsingin Sanomat”, 1970a).

Operetka w Teatrze Narodowym: „Interesujące rozczarowanie”

Reżyser Sakari Puurunen powrócił raz jeszcze do dramatów Gombrowicza, wystawiając *Operetkę* na Dużej Scenie Fińskiego Teatru Narodowego (Suomen Kansallisteatteri). Wśród występujących w spektaklu była prawie cała śmietanka fińskich aktorów: Jussi Jurkka, Pentti Siimes, Rauni Luoma i Ansa Ikonen („Helsingin Sanomat”, 1970b).

Przed premierą, która odbyła się 3 marca 1971 roku, dziennik „Helsingin Sanomat” opublikował obszerny wywiad z reżyserem. Puurunen mówi: „*Operetka* jest łatwiejsza od *Ślubu*. Kiedy się ją ogląda, można się ślizgać po powierzchni i świetnie się bawić, ale już od samego początku są tam zagadki godne profesorskiej głowy” i dodaje „Chętnie wyreżyserowałbym gdzieś również *Yvonne... Gombrowicza*” (Arpiainen, 1971).

Krytyczka pisze, że rozmawiając z Puurunenem o Gombrowiczu ma się wrażenie, jakby pisarz cały czas uczestniczył w rozmowie:

Puurunen, który na wiosnę 1968 roku wyreżyserował *Ślub* w Helsińskim Teatrze Miejskim, interpretuje mi Gombrowicza, przytacza jego obszerny *Dziennik* i teksty teatralne, opatrując cytaty własnymi komentarzami. Wyznaje, że Gombrowicz jest mu bliższy niż wielu innych dramaturgów zarówno ze względu na swoją filozofię, jak i doświadczenia życiowe (Arpiainen, 1971).

Uexküll nadała swej recenzji tytuł: „Operetka ludzkich idei: interesujące rozczarowanie”. Nie była zachwycona sztuką Gombrowicza:

Nie będę ukrywała, że dramat ten, który od roku swojego powstania stał się obiektem nadzwyczaj wielu polemik, rozmyślań i analiz, za to bardzo niewielu adaptacji scenicznych, jako sztuka teatralna okazał się dla mnie wielkim rozczarowaniem. (...) Mogłoby się wydawać, że wykorzystanie formy „monumentalnego idiotyzmu” starej operetki do opisanie „monumentalnego patosu” historii to idea kusząca. Czytając argumenty Gombrowicza, że w ten sposób forma może zarówno ironicznie utożsamić się z treścią, jak i dać efekt przeciwstawienia – pustka formy, ważkość omawianych spraw – chciałoby się od razu mu przyklasnąć. Nawet jeszcze wtedy, gdy czyta się tekst sztuki, nakładanie się i nawarstwianie „operetki”, historii i komentarzy Gombrowicza wydaje się pasjonującą i stymulującą zabawą umysłową. Kiedy jednak tę ideę trzeba później wyrazić na scenie, trudno oprzeć się wrażeniu, że w najlepszym przypadku nie wychodzi ona poza fazę świetnej teorii. Jako całość artystyczna *Operetka* – w porównaniu do *Iwony...* i *Ślubu*, dramatów z najlepszych czasów Gombrowicza – bez wątpienia pochodzi już z okresu zmęczenia. Środki ekspresji nijak nie służą

problematyce dramatu, wywodzą raczej widzów na manowce. Metafora banalnie goni w piętę (Uexküll, 1971).

Recenzentka jest jednak pod wrażeniem reżyserii Puurunena: „Interesowałaby mnie *Yvonne...* Gombrowicza w reżyserii Puurunena. Wtedy bez wątpienia mogliśmy liczyć na efekt porównywalny z jego *Ślubem*” (tamże).

O wiele pozytywniej o *Operetce* pisze Hahm, który widziała ją na Festiwalu Teatralnym z Berlinie Zachodnim. Dramat przedstawił tam belgradzki teatr Atelie 212 (Hahm, 1971).

***Iwona...* w Teatrze Narodowym: „Eksperyment na ludziach”**

Po *Operetce* Gombrowicz pozornie popadł w zapomnienie. Na wystawienie *Iwony, księżniczki Burgunda* trzeba było czekać ponad dwadzieścia lat.

Wiosną 1992 roku *Iwonę...* pokazała na scenie mała helsińska grupa amatorska Kulttuuritalon teatteri (później Teatteri Kultsa). Reżyserem był Matti Rasilainen, premiera miała miejsce 16 maja 1992 roku. Przekładu dokonała Nina Korimo, która jest znana przede wszystkim z tłumaczeń dramatów rosyjskich. Recenzji tego spektaklu „Helsingin Sanomat” nie publikował, zamieścił tylko płątną reklamę („Helsingin Sanomat”, 1992).

Z tego samego tłumaczenia skorzystał węgierski reżyser Tamás Ascher, którego Fiński Teatr Narodowy zaprosił do wystawienia *Iwony...* na swojej Małej Scenie jesienią następnego roku. Premiera spektaklu *Iwona, Burgundin prinsessa* odbyła się 3 listopada 1993 roku. W wywiadzie z Ascherem, dotyczącym przedstawienia, krytyczka Kirsikka Moring zauważa:

Ale to właśnie dzięki temu, że Gombrowicz aż tyle czasu zmitrężył na samoanalizę, jego powieści i dramaty przeszły do historii jako wstrząsające rytuały zrzucania masek i ujawniania prawdziwej natury człowieka (Moring, 1993a).

Ascher zaś mówi:

Gombrowicz to twórca awangardy nie tylko w Polsce, lecz w całej Europie, prekursor Ionescu, Becketta i Geneta, badacz pysznych sprzeczności między frazeologią języka, jego kliszami a działaniem ludzkim (tamże).

W recenzji, której tytuł brzmi „Gra towarzyska okazuje się eksperymentem na ludziach”, Moring pisze z kolei:

Dramat klasyka polskiej awangardy Witolda Gombrowicza z 1939 roku to bajka dla dorosłych. Metafora sztuki jest okrutna, obnażająca i szydercza. Pisarz skończył pisać tekst na krótko przed najazdem Niemców na Polskę. *Iwona* wieszczy samokarmiące się barbarzyństwo nacjonalistów spod łopoczących flag, które nadal gościło w naszej Europie, Europie pękniętej na dwie części: na tych, którym się powodzi, i tych, którzy żyją w nędzy. Historyczny czas dramatu to nasz własny czas (Moring, 1993b).

Moring umieszczała zatem Gombrowicza w aktualnym kontekście politycznym i uważała, że ma on coś ważnego do powiedzenia na ten temat. Widziała go też jako klasyka dramatu europejskiego. Była jednak krytyczna wobec przekładu: „Tłumaczony tekst często brzmi w ustach aktorów nazbyt gładko. *Iwona*... w tym przekładzie nabiera cech komedii” (tamże).

Tuż przed premierą Teatr Narodowy organizował seminarium na temat Gombrowicza. W dyskusji brali udział reżyser Ascher, sławista i badacz Gombrowicza Leopold Neuger ze Sztokholmu, węgierski dramaturg István Eörs oraz fiński pisarz Jan Blomstedt („Helsingin Sanomat”, 1993).

Później *Iwoną*... interesowali się parokrotnie studenci szkół teatralnych. Dramat wystawiono na scenie Helsińskiej Wyższej Szkoły Teatralnej (Teatterikorkeakoulu) w 2004 r. w reżyserii studentki Marielle Eklund („Exit 2006”, 2006). W studenckim teatrze Teatterimonttu w Tampere *Iwona* miała premierę 21 października 2005 roku, reżyserem był Mikko Kanninen. Tamto przedstawienie było częścią doktoratu Kanninena, przygotowywanego na Wydziale Sztuki Aktorskiej Uniwersytetu w Tampere (Tampereen yliopiston näyttelijäntyön laitos) (Kanninen, 2012).

Rozważania o niedojrzałości

Właśnie wyżej wymieniony Blomstedt jest postacią, która w fińskich kręgach literackich żywiła zainteresowanie twórczością Gombrowicza w czasie, kiedy polski pisarz wydawał się całkiem zapomniany. Już w 1984 roku w recenzji *Starożytnych wieczorów* Normana Mailera wspominał o Gombrowiczu i sugerował, że Gombrowiczowskie pojęcie „niedojrzałości” mogłoby dać klucz do interpretowania Mailera (Blomstedt, 1984).

W 1992 roku Blomstedt i tłumaczka Joanna Trzińska-Mejor, która wówczas pracowała jako attaché kulturalna Ambasady RP w Helsinkach, tłumaczyli fragmenty z *Dziennika 1957–1960* do prestiżowego pisma literackiego „Parnasso” (Gombrowicz, 1992).

Również do własnego zbioru esejów o filozofii i literaturze Blomstedt napisał cały rozdział o Gombrowiczu zatytułowany „Jaki sens ma niedojrzałość?”, w którym analizuje Gombrowiczowskie pojęcie niedojrzałości (Blomstedt, 1993). Krytyk literacki Pekka Tarkka zrecenzował książkę dla „Helsingin Sanomat” (Tarkka, 1993).

Rozważania końcowe

Po roku 1970 Gombrowicz obecny jest w fińskiej kulturze tylko sporadycznie. Powodów można moim zdaniem szukać w wielu czynnikach.

Jednym z nich może być brak fachowych tłumaczy z polskiego, gotowych zmierzyć się z filozoficznie i językowo trudnym pisarzem. Lahtinen i Tolvanen pracowali w innych zawodach i od początku lat 70. już nie tłumaczyli aktywnie. W przekładach z polskiego nastąpiła przerwa na przełomie lat 60. i 70. – pierwszymi tłumaczonymi z polskiego książkami po aforyzmach Stanisława Jerzego Leca (1968) były *Solaris* Stanisława Lema (1973) oraz wybór wierszy Tadeusza Różewicza (1975).

Drugim ważnym czynnikiem może być specyficzny klimat polityczny i kulturalny Finlandii lat 1960-1970. Silne wpływy zyskał wtedy nurt komunistyczny (tzw. „taistolaisuus”), który w estetyce doceniał przede wszystkim realizm. Dla tego nurtu, który był wyraźnie obecny również w teatrze, „arystokratyczny konserwatysta” typu Gombrowicza był prawdopodobnie trudny do strawienia.

Swój wpływ mogło mieć również to, że w ogóle pisarze emigracyjni z krajów komunistycznych byli niewygodnym tematem w Finlandii, która miała bliskie stosunki ze Związkiem Radzieckim oraz Polską Rzeczpospolitą Ludową.

Jeszcze jedna sprawa, która ewentualnie mogła zaważyć na zaniku zainteresowania teatrów fińskich dramatem Gombrowicza, to „wysokie honoraria autorskie po śmierci pisarza, co skutecznie odstrasza teatry”, na które narzekał reżyser Puurunen reżyserując *Operetkę* dla Fińskiego Teatru Narodowego (Arpiainen, 1971).

Bibliografia

- Arpiainen Leila (1968): Muodon ja ihmisen kamppaus. *Helsingin Sanomat*. 12.05.1968. Pabrano z: <https://nakoislehti.hs.fi/653ee780-7a17-46ae-b416-84555924a89c/1> Dnia (2019.06.20).
- Arpiainen Leila (1971): Tulossa Kansalliseen: Operetti ja kumous. *Helsingin Sanomat*. 28.02.1971. Pabrano z: <https://nakoislehti.hs.fi/7bf849f1-ee7c-4cfb-8b00-a07e88d36e51/28> Dnia (2019.06.20).
- Blomstedt Jan (1984): Norman Mailerin voima ja velttous. „*Helsingin Sanomat*”. 09.09.1984. Pabrano z: <https://nakoislehti.hs.fi/d0e7afc45-0963-444c-b6b8-8c0d16bef1c1/1> Dnia (2019.06.20).
- Blomstedt Jan (1993): *Kenen siirto? Esseitä ajattelusta*. Porvoo–Helsinki–Juva: WSOY.
- Czapláros István, Trzińska-Mejor Joanna (1981): *Bibliografia literatury polskiej w Finlandii. Bibliografia literatury fińskiej w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Eklund Hilikka, Niemi Irmeli, Savutie Maija, Suur-Kujala Anneli (red.) (1984): *Sole Uexküll, Kriitikko teatterissa. Arvosteluja ja kannanottoja*. Helsingin Sanomat, toimituksia II. Helsinki: Helsingin Sanomat.
- Exit 2006 (2006). Teatterikorkeakoulun ylioppilaskunnan julkaisu 2006. Pabrano z: <http://www.uniarts.fi/sites/default/files/EXIT2006naytto.pdf> Dnia (2019.08.14).
- Gombrowicz Witold (1969): *Pornografiaa*. Porvoo–Helsinki: WSOY.
- Gombrowicz Witold (1991): *Epäkypsyys, omin olotilamme. Otteita Päiväkirjasta 1957–1960*. Tlum. Jan Blomstedt i Joanna Trzińska-Mejor. *Parnasso* nr 8/1992 (42), ss 496-500.
- Hahm-Blåfield Haidi (1968): Vihkiäiset Berliinissä. *Helsingin Sanomat*. 26.01.1968 Pabrano z: <https://nakoislehti.hs.fi/d900910b-fa5a-4341-960f-46dd4c58ab36/18> Dnia (2019.06.20).
- Hahm Haidi (1971): Gombrowiczin Operetti jugoslaavien voittona. *Helsingin Sanomat*. 09.10.1971. Pabrano z: <https://nakoislehti.hs.fi/a30fba91-f131-4590-91a4-2cff49b5da3c/1> Dnia (2019.06.20).
- Helsingin Kaupunginteatteri, esitysluettelo. Pabrano z: https://hkt.fi/julkaisut/pdf/hkt_esitysluettelo.pdf Dnia (2019.08.21).

- Helsingin Sanomat*. (1968) 10.05.1968. Pobrano z: <https://nakoislehti.hs.fi/95429d95-1fe4-48a9-92e2-07a7e439c512/1> Dnia (2019.06.20).
- Helsingin Sanomat*. (1969) 27.07.1969. Pobrano z: <https://nakoislehti.hs.fi/f169b60e-0f4c-4362-b02d-d53aeba85303/8> Dnia (2019.06.20).
- Helsingin Sanomat*. (1970a) 24.01.1970. Pobrano z: <https://nakoislehti.hs.fi/f9af1a47-5503-4475-8184-c0b1696674db/10> Dnia (2019.06.20).
- Helsingin Sanomat*. (1970b) 12.12.1970. Pobrano z: <https://nakoislehti.hs.fi/9d7b4d65-0536-4f53-9172-eef1e67eac8/1> Dnia (2019.06.20).
- Helsingin Sanomat*. (1992) 16.05.1992. Pobrano z: <https://nakoislehti.hs.fi/77ef1709-c781-4702-96e3-db2fc63ddfb/1> Dnia (2019.06.20).
- Helsingin Sanomat*. (1993) 01.11.1993. Pobrano z: <https://nakoislehti.hs.fi/9393e6e0-e15e-4d9d-a5dc-7cc2538f7a33/1>. Dnia (2019.06.20).
- Henrikson Thomas (1966). Don Quijote Varsovassa. *Helsingin Sanomat*. 13.02.1966. Pobrano z: <https://nakoislehti.hs.fi/5b811227-e78c-48d5-884c-8efcb64c85e9/18> Dnia (2019.06.20).
- Kangasluoma Tuukka (1966). Kirjakierros. *Helsingin Sanomat*. 05.08.1966. Pobrano z: <https://nakoislehti.hs.fi/e8dc6e4c-2543-4e6b-a900-e93f5f57fec7/10> Dnia (2019.06.20).
- Kanninen Mikko (2012). Teatteri kehon projektina. Pobrano z: <http://mikkokanninen.com/iwona.html> Dnia (2019.08.21.)
- Laatto Ritva (1966). Dramatenin kokeiluna 30-luvun Yvonne. *Helsingin Sanomat*. 06.01.1966. Pobrano z: <https://nakoislehti.hs.fi/9e068f19-6834-46e6-bf47-96ff3280c788/14> Dnia (2019.06.20).
- Lec Stanisław Jerzy (1968). *Vastakarvaan*. Tłum. Tuomas Anhava i Ville Repo (z niemieckiego, angielskiego i szwedzkiego). Helsinki: Weilin+Göös.
- Lem Stanisław (1973). *Solaris*. Tłum. Matti Kannosto [z francuskiego]. Helsinki: Kirjayhtymä.
- Moring Kirsikka (1993a): Voi pyhät patriootit. *Helsingin Sanomat*. 31.10.1993. Pobrano z: <https://nakoislehti.hs.fi/4c3f4320-0be8-4a23-a265-38b434cf80c2/1> Dnia (2019.06.20).
- Moring Kirsikka (1993b). Seuraleikki onkin ihmiskoe. *Helsingin Sanomat*. 04.11.1993. Pobrano z: <https://nakoislehti.hs.fi/ef823c47-5dd1-42e3-b992-96a2233264d3/1> Dnia (2019.06.20).

- Paloposki Päivi (2011). Kansandemokratian vuosien käännössatoa. Suomennosten historiaa II: 1945–1989. *Suomi–Puola/ Finlandia–Polska* 2010–2011, ss. 27-28.
- Pornografiaa (1969). Reklama w *Helsingin Sanomat*. 30.11.1969. Pobrano z: <https://nakoislehti.hs.fi/5c5d737d-e418-42d3-a433-cea5d35c763a/12> Dnia (2019.06.20).
- Rantanen Miska (2019). Jos huippukirja jää tuoreeltaan kääntämättä, siihen palataan harvoin – nämä kirjat pitäisi suomentaa. *Helsingin Sanomat*. 03.02.2019. Pobrano z: <https://www.hs.fi/kulttuuri/art-2000005986378.html> Dnia (2019.08.30).
- Różewicz Tadeusz (1975). *ja niin edelleen*. Tłum. Jarmo Jääskeläinen. Helsinki: Tammi.
- Tarkka Pekka (1993). Platon pelin kuninkaana. *Helsingin Sanomat*. 16.05.1993. Pobrano z: <https://nakoislehti.hs.fi/fc75fbf1-c3c4-4c9b-ab6f-56fe0b3b8131/1> Dnia (2019.06.20).
- Tuuli Markku (1991). *Maisema taistelun jälkeen. Elokuva uutta Puolaa rakentamassa*. Hyvinkää: Suomen elokuvasäätiö.
- Uexküll Sole (1968). Vihkiäiset Kansallisteatterissa. *Helsingin Sanomat*. 17.05.1968. Pobrano z: <https://nakoislehti.hs.fi/e9a418f1-e0df-4cfc-9eb4-dfcd5acc0155/18> Dnia(2019.08.30).
- Uexküll Sole (1971). Ihmisaatteiden operetti: kiinnostava pettymys. *Helsingin Sanomat*. 05.03.1971. Pobrano z: <https://nakoislehti.hs.fi/ec93d130-6f3f-4be4-b801-1da23bb51853/1> Dnia (2019.06.20).